

Dekolektyvizacijos procesas Lietuvos kaimiškose teritorijose

Jurgita Mačiulytė

Vilniaus universitetas, Bendrosios geografijos katedra, M. K. Čiurlionio 21, LT-2009, Vilnius
El. paštas: jurgitamaciulyte@hotmail.com

IVADAS

Atkūrus nepriklausomybę Lietuva pradėjo ekonominius ir socialinius pertvarkymus rinkos ekonomikos link. Žemės ūkyje šios reformos pasireiškia kaip dekoloktyvizacijos procesas. Šis procesas Lietuvoje turi bendrų bruožų su kitomis Vidurio ir Rytų Europos valstybėmis, tačiau jam būdingi ir specifiniai bruožai, kuriuos lemia šalies politinė aplinka, privatizacijos būdai ir kaimo visuomenės vystymasis preityje. Mes manome, kad tarpukaris, kai Lietuvos žemės ūkis buvo plėtojamas daniškojo modelio principais, ir sovietinis laikotarpis, įdiegęs kolektyvinį žemės ūkio modelį, turėjo tiesioginės įtakos dekoloktyvizacijos procesui.

Žemės restitucija ir gamybos priemonių privatizacija transformavo socialinius santykius, žemės ūkyje atsirado naujos gamybos formos. Trys naujos agrarinės struktūros pakeitė kolektyvines žemės ūkio įmones: žemės ūkio bendrovės, atsiradusios privatizavus kolūkius ir tarybinius ūkius, šeimyniniai ūkiai, kurių dauguma įkurti ant gražintos žemės, ir asmeniniai ūkiai – tarybinių metų pagalbinių ūkių paveldas. Mėnėtų struktūrų tarpusavio santykis ir teritorinis paplitimas keitėsi per visą dekoloktyvizaciją. Valstybės agrarinė politika, formuojama politinės daugumos, kuri teikia prerogatyvą vienai ar kitai gamybos formai, yra vienas pagrindinių veiksnių, lemiančių agrarinę trajektoriją po nepriklausomybės.

AGRARINĖS POLITIKOS RAIDA

Lyginant su Vidurio Europos posovietinėmis valstybėmis, Lietuvoje pirmos reformos rinkos ekonomikos link vyko sudėtingame politiniame ir ekonominiame kontekste. Pirmais nepriklausomybės metais Lietuvos vyriausybė pagrindinį dėmesį skyrė politinės nepriklausomybės išsaugojimui, nustumdama ekonomines reformas į antrą planą. 1990–1991 m. Rusijos paskelbta ekonominė blokada taip pat apsunkino ekonomines reformas.

Politinė pirmojo nepriklausomos Lietuvos Parlamento dauguma buvo priešiška nusiteikusi kolektyvinių žemės ūkio struktūrų atžvilgiu, kurios jiems reiškė ne tik ekonominius trukdžius, paveldėtus iš sovietinės sistemos, bet ir materializuotą okupacinės valdžios palikimą. Tokiame kontekste greita gamybos priemonių privatizacija ir senųjų struktūrų išardymas tapo pirmu žemės ūkio reformos tikslu. 1991-ųjų vasarą Aukščiausioji Taryba priima žemės restitucijos ir žemės ūkio įmonių privatizacijos įstatymus, kurie davė pradžią struktūrinėms reformoms. Tuo tarpu funkcinės reformos, kurių tikslas – pereiti nuo planinės į rinkos ekonomiką, pradėtos vykdyti pavėluotai ir ne iki galo. 1991 ir 1992 metais vyriausybė panaikina subsidijas vartotojams, atsikako valstybinio produkcijos, gamybos priemonių bei resursų reguliavimo ir labai sumažina finansinę pagalbą žemės ūkiui. Tuo pat metu žemės ūkio priemo-

nių kainos pasiekia pasaulinį kainų lygį ir tampa aukštesnės už žemės ūkio produktų kainas, kurias dar nustato ir dažnai keičia vyriausybė. Pakilusios gamybos priemonių kainos buvo pagrindinis veiksnys, lėmęs žemės ūkio gamybos išlaidų išaugimą. Norėdamos išlikti tokioje nepalankioje ekonominėje situacijoje, žemės ūkio įmonės sumažina trąšų ir fitosanitarinių priemonių naudojimą, sustabdo investicijas ir dažnai palieka dalį žemės dirvonuoti. 1992 m. Lietuvos žemės ūkis patiria didžiausią gamybos nuosmukį per visą nepriklausomybės laikotarpį, ir dalis žemės ūkio įmonių bankrutuoja jau pirmaisiais reformos metais.

Sunkūs ekonominiai ir socialiniai pradėtų reformų padariniai lėmė kairiųjų politinių jėgų sugrįžimą į valdžią po 1992 m. rinkimų. Naujoji politinė valdžia, remiama žemės ūkio įmonių vadovų ir dirbančiųjų, peržiūri žemės ūkio politiką, kuri tampa palankesnė neokolektyvinėms struktūroms – žemės ūkio bendrovėms. Naujasis Seimas priima Žemės reformos, Nekilnojamojo turto gražinimo bei Žemės ūkio bendrovių įstatymų pataisas, palankias neokolektyvinėms įmonėms ir asmeniniams ūkiams. Nors žemės ūkio įmonių restruktūralizacija lėtėja, naujoji valdžia tęsia ekonomines reformas ir 1992 m. pabaigoje liberalizuoja žemės ūkio produktų kainas. Tačiau spaudžiamas žemdirbių ir siekdamas išlaikyti didžią savo elektorato dalį, 1994 m. Seimas priima Ekonominių santykių valstybinio reguliavimo įstatymą, kuris įteisina intervencinę žemės ūkio politiką (garantuotos minimalios supirkimo kainos, žemės ūkio produkcijos kvotos, subsidijos žemės ūkio produkcijos eksportui ir vidaus rinkos apsauga). Naujosios žemės ūkio politikos įgyvendinimas reikalavo iš valstybės didelės finansinės paramos (1995 m. net 10% valstybės biudžeto skiriama žemės ūkiui), ir dažnai vyriausybė nesugebėdavo laikytis savo finansinių įsipareigojimų žemdirbiams. Minėta žemės ūkio politika sulėtino žemės ūkio restruktūralizaciją ir sudarė papildomų kliūčių perdirbamosios pramonės plėtrai.

1996 metų rinkimus į Seimą laimėjusios Lietuvos konservatorių ir Krikščionių demokratų partijos intervencinę žemės ūkio politiką įvertina kaip mažai efektyvią žvelgiant į ateities perspektyvas bei brangiai kainuojančią biudžetui ir nutaria palaipti mažinant kainų subsidijas didinti tiesioginę pagalbą ūkių modernizacijai. Tačiau 1998 metų Rusijos finansinė krizė sutrukdė reformuoti žemės ūkį, todėl išlaidos, skirtos rinkai sureguliuoti, ir toliau sudaro daugiau kaip pusę žemės ūkiui skirto valstybės finansavimo. Pasirinkta žemės ūkio rėmimo sistema, kurios palaiptiui atsisako net ir ekonomiškai stiprios ES valstybės, labai sunkiai pritaikytina ekonomiškai silpnoje valstybėje; pvz., net pusė 2000-ųjų žemės ūkiui skirto finansavimo turėjo padengti praėjusių metų skolas. Tik nuo 2000 m. vyriausybė palaiptiui atsi-

sako kainų palaikymo politikos, liberalizuodama pagrindinių žemės ūkio produktų kainas (sausio mėnesį liberalizuojamos galvijų kainos, o balandžio mėnesį – pieno supirkimo kainos).

1996–2000 m. buvo gana palankūs šeimyniniams ūkiams, kuriuos valdančioji dauguma laikė perspektyvia gamybos forma. Minėtu periodu įvairiomis juridinėmis ir finansinėmis priemonėmis buvo skatinamas šeimyninio ūkio vystymasis. 1998 m. 68 mln. Lt, arba 15% žemės ūkio biudžeto, buvo skiriama ūkininkams įsikurti. Siekiant palengvinti ūkininkų kreditavimą, 1998 m. įkuriamas Žemės ūkio kreditavimo fondas, kurio paslaugomis iki 2000 m. pasinaudojo 583 ūkininkai arba jų kooperatyvai. Minėta vyriausybė išskirtiną dėmesį skyrė jauniems ūkininkams, teikdama finansinę pagalbą žemės ūkio technikai įsigyti, gamybinių pastatų statybai, vienkiemų renovacijai bei žemei pirkti.

2000 metų rinkimus laimėjusios kairiosios ir liberaliosios politinės jėgos vykdė liberalią žemės ūkio politiką. 2001 m. žemės ūkiui skirtas finansavimas sumažinamas perpus, sustabdoma parama ūkininkams įsikurti bei ūkiams modernizuoti paliekant tik kai kurių žemės ūkio produktų gamintojams tiesiogines išmokas bei superkant grūdų perteklinę produkciją. 2001-ųjų rudenį žemdirbių organizacijų nepasitenkinimas vykdoma agrarine politika priverčia atsistatydinti liberalių pažiūrų žemės ūkio ministrą, į kurio vietą paskiriamas buvęs Žemės ūkio bendrovių asociacijos prezidentas. Dar būtų anksti vertinti naujos vyriausybės vykdomos žemės ūkio politikos rezultatus, tačiau išryškėja keletas bendrų tendencijų. Naujoji ministerijos vadovybė nesugrįžta prie intervencinės politikos, tačiau padidina tiesioginėms išmokoms skirtą finansavinę ir išplečia sąrašą produkcijos, galinčios gauti tiesiogines išmokas (tiesioginėms išmokoms skirta suma išauga nuo 20 mln. Lt 2001 m. iki 85 mln. Lt 2002 m.). Valstybės pagalba ūkių modernizacijai sumažinama maždaug šešis kartus ir skiriama tik pieno ūkio plėtrai. Kita pagalba investicijoms į žemės ūkį sukoncentruojama SAPARD programoje (tai Europos Sąjungos inicijuota Specialioji žemės ūkio ir kaimo plėtros programa). Didžioji dalis SAPARD programoje numatytų lėšų (130 mln. eurų 2000–2006 m.) yra skiriama ūkių modernizacijai. Deja, pirmieji šios programos rezultatai rodo, kad Europos Sąjungos teikiama parama yra prieinama tik nedideliame skaičiui labai stambių ūkių, kurie jau dabar yra ekonomiškai stiprūs. Iki 2002 m. spalio mėnesio tik 33 ūkininkai pasinaudojo minėta parama. Dėl dalinio realizuotų investicijų apmokėjimo, leidimo pirkti tik ES arba šalių kandidačių techniką, taip pat dėl ūkininkams nepalankios bankinės kreditavimo sistemos minėta gana svaria finansinė pagalba gali pasinaudoti labai mažai ekonomiškai stiprių ūkininkų. Be to, sudėtingas verslo plano paruošimas ir žemės ūkio konsultantų neaktyvumas bei nenoras ne-

mokamai padėti ūkininkui (nors tai valstybinė institucija) trukdo geriau įsisavinti skirtas lėšas. Tuo pat metu nacionalinė žemės ūkio modernizavimo programa, pradėta vykdyti 2002 m., numato papildomą finansavimą SAPARD programos gavėjams. Pirmiaujos žemės ūkio politikos rezultatai rodo, kad Lietuva siekia remti produktyvų žemės ūkio modelį, kurio vystymasis dėl ekonominių ir aplinkosaugos problemų ES nuo devintojo dešimtmečio yra ribojamas.

STRUKTŪRINIŲ ŽEMĖS ŪKIO GAMYBOS FORMŲ VYSTYMASIS

Žemės ūkio bendrovės: pereinamoji gamybos forma

Privačios nuosavybės įtvirtinimas žemės ūkyje iškilo kaip viena iš būtinų priedaidų pereinant iš planinės į rinkos ekonomiką. Žemės ūkio įmonių privatizacijos išdava: susikūrė mažesni struktūriniai vienetai ir ekonominė veikla daugeliu atvejų buvo decentralizuota vietiniu lygiu. Iš 1269 kolūkių ir tarybinių ūkių susikūrė 4279 žemės ūkio bendrovės ir 576 uždaras akcinės bendrovės. Tačiau privatizuojant turtą, dalis įmonių buvo dirbtinai suskaidytos į smulkius gamybinius vie-

netus, nutraukiami nusistovėję gamybiniai ryšiai su „įmone-motina“. Sukurta nemažai ekonomiškai nevybingų įmonių, kurios per trumpą laiką buvo likviduotos. Be to, daugelis įmonių prarado pelningiausias ne žemės ūkio veiklą vykdančius padalinius (pvz., lentpjūves, įvairius detalių gamybos cechus...).

Dekolektivizacijos pradžioje žemės ūkio bendrovės buvo vyraujanti gamybos forma. Tačiau vykdant reformą jų skaičius gerokai mažėjo. 2000 m. buvo likusios tik 1138 žemės ūkio bendrovės, iš kurių 709 dirbo nuostolingai. Minėtais metais žemės ūkio bendrovės panaudojo 8,6% žemės ūkio naudmenų ir tik 10% žemės ūkyje užimtų gyventojų dirbo bendrovėse. Jos gamino 13% žemės ūkio produkcijos, 9% pieno, tačiau net 29% visos mėsos. Jei bendrame šalies kontekste žemės ūkio bendrovių ekonominis ir socialinis vaidmuo labai sumažėjo, egzistuoja regionai, kur ši gamybos forma išlieka vyraujanti. Žemės ūkio bendrovės yra paplitusios šiauriniuose ir centriniuose Vidurio lygumos regionuose. Gera materialinė bazė, sukurta tarybiniais metais, geresnės gamtinės sąlygos ir mažas skaičius buvusių žemės savininkų, gyvenančių vietoje (pokario deportacijų išdava) ir galinčių kurti šeimyninį ūkį, nulemia šios gamybos formos vyravimą (pav.).

Pav. Žemės ūkio bendrovių (ŽŪB) paplitimas 2000 metais
Fig. Spatial distribution of Agricultural Associations in 2000

Spartus žemės ūkio bendrovių nykimas negali būti paaškinamas vien nepalankia Vyriausybės vykdoma žemės ūkio politika, kurios pasekmės jaučia visos struktūros. Žemės ūkio bendrovės yra pereinamoji gamybos forma, kuriai būdingi dideli vidiniai konfliktai tarp atskirų socialinių grupių ir pažeisti ryšiai tarp žemės, kapitalo ir darbo.

Žemės konfliktai. Žemės ir gamybos priemonių privatizacijos atskyrimas sukūrė konfliktus tarp žemės ūkio bendrovių ir naujų žemės savininkų. Visos politinės jėgos būdamos valdžioje bandė spręsti žemės klausimą vienos ar kitos socialinės grupės naudai. 1991 m. Aukščiausioji Taryba nustato žemės plotus (vadinamąją „pilkąją zoną“), kurie nebus gražinami buvusiesiems savininkams ir paliekami bendrovėms naudoti. Neįstengdama kompensuoti buvusiesiems savininkams, 1993 m. LDDP vyriausybė leidžia grąžinti žemę „pilkojoje zonoje“, tačiau įveda žemės disponavimo apribojimus: privati žemė turi būti nuomojama už valstybės nustatytą nuomos kainą bendrovei iki jos egzistavimo pabaigos. 1998 m. Konservatorių ir Krikščionių demokratų vyriausybė, spaudžiama savo svarbios elektorato dalies – buvusių žemės savininkų, panaikina „pilkąją zoną“ ir įteisina laisvą privačios žemės disponavimą. Nuo šiol žemės ūkio bendrovės dėl žemės nuomos atsiduria konkurencinėse sąlygose su kitomis agrarinėmis struktūromis. Be to, kuriantis ūkininkų ūkiams, suteikiant žemę asmeniniams ūkiams, labai sumažėjo žemės ūkių bendrovių dirbamas žemės plotas, todėl daugeliui jų trūksta žemės. Konstitucijos 47 straipsnio pataisos, kuri numato žemės pardavimą juridiniams asmenims, įteisinimas iš dalies išspręstų bendrovių žemės problemą ir sustiprintų minėtas struktūras. Žemės ūkio bendrovės yra ypač suinteresuotos valstybinės žemės, kuri sudaro net 42% bendrovių naudojamos žemės, pardavimu.

Naujų socialinių santykių vystymasis žemės ūkio bendrovėse. Kolektyvinių įmonių turto privatizacija išskleidė kapitalą tarp didelio skaičiaus naujų savininkų, pajininkų ir sukūrė prieštarų interesų socialines grupes, kurios skiriasi valdomo turto dalimi ir dalyvavimu gamyboje. Pagal interesus ir bendrovės turto panaudojimo planus galima išskirti tris socialines bendrovės narių grupes. Pensininkai, gausiausia skaičiumi ir valdomo turto dalimi grupė, yra suinteresuoti dividendais ir bendrovės teikiamomis beveik nemokamomis paslaugomis jų asmeniniuose ūkiuose. Bendrovėje dirbantys nariai, kurie pagal valdomo turto dalį ir balsų skaičių priimant esminius sprendimus sudaro mažumą, yra suinteresuoti darbo vietų išsaugojimu bei tolesniu bendrovės egzistavimu. Trečiąją socialinę grupę sudaro nariai, linkę pasitraukti iš bendrovės ir pasiimti jiems priklausančią turto dalį. Tokia interesų ir santykio tarp darbo bei nuosavybės divergencija stabdo bendrovių adaptaci-

ją rinkoje. Gausios Žemės ūkio bendrovių įstatymo pataisos, įteisintos valdžioje buvusių įvairių politinių jėgų, siekė sumažinti vidinius konfliktus vienos ar kitos socialinės grupės naudai (žr. priedą).

Kadangi socialinis ir ekonominis vidaus kontekstas toks sudėtingas, žemės ūkio bendrovių vadovai vaidina lemiamą vaidmenį įmonės plėtros ateičiai. Galima išskirti tris bendrovių valdymo strategijas. Pirmoji valdymo strategija, kurią galima būtų vadinti pasyvia, arba konservatyvia, remiasi darbo vietų išsaugojimu ir socialine pagalba nariams. Minėtu atveju žemės ūkio produkcijos gamybos pasirinkimą lemia ne rinka, bet iš tarybinių metų paveldėta materialinė-techninė bazė ir darbuotojų profesinė struktūra. Daugelis žemės ūkio bendrovių ir toliau užsima nuostolinga mėsos gamyba, sušerdamos gyvuliams grūdus, kurių kaina rinkoje išlieka santykinai aukšta. Antrajai valdymo strategijai būdingas žemės ūkio produktų gamybos perorganizavimas atsižvelgiant į rinkos poreikius ir taikant pažangias gamybos technologijas. Šios strategijos besilaikantys vadovai taip pat siekia taikyti naujus valdymo metodus, kurie pagerintų darbo kokybę ir kontrolę. Tačiau minėta strategija neišsprendžia turto konfliktų. Kad galėtų naudotis turtu, kurio du trečdaliai priklauso pensininkams, bendrovės yra priverstos teikti nuostolingas paslaugas asmeninio ūkio naudotojams. Netrukus atsiras nauji savininkai, kurie paveldės pagyvenusių narių turto dalį, ir tai gali sukelti tokių bendrovių likvidavimą parduodant turtą. Trečioji valdymo strategija remiasi turto ir valdžios sukonzentravimu vieno ar kelių asmenų rankose superkant kitų narių pajus ir keičiant įmonės juridinį statusą. Pastaruoju metu tokia žemės ūkio bendrovių transformacijos strategija tapo ypač dažna. Naujas Žemės ūkio bendrovių įstatymas, priimtas 2001 m., skatina turto koncentraciją žemės ūkio bendrovių vadovų rankose. Sukuriamas *latifundinio* tipo ūkis, kuris remiasi samdomu darbu. Planuojama, kad ateityje Lietuvoje turėtų susiformuoti apie 200 tokio tipo ūkių (2002 m. kovo 25 d. interviu su Žemės ūkio bendrovių asociacijos prezidentu).

Šeimyninio ūkio vystymasis

Privačios žemės nuosavybės įteisinimas yra viena pagrindinių šeimyninio ūkio sukūrimo sąlygų. Lietuva, kaip daugelis Vidurio Europos posocialistinių valstybių, privačios žemės nuosavybės įteisinimui pasirinko restitucijos kelią. Iki 2002 m. buvo pateikta 715 tūkstančių prašymų atkurti žemės nuosavybės teisę į 4,1 mln. hektarų žemės bei miško plotų kaimiškose teritorijose. Iki 2002 m. žemė buvo gražinta 555 692 asmenims. Tai sudaro 2,7 mln. hektarų žemės plotą, kuris apima apie pusę visų žemės ūkio naudmenų. Išskirtinis Lietuvos žemės reformos bruo-

žas, lyginant su kitomis posocialistinėmis valstybėmis, yra asmeninio ūkio žemės (trijų hektarų) suteikimas šeimoms, neturinčioms teisės į restituciją arba norinčioms turėti tik pagalbinį ūkį. Suteikus po tris hektarus kaime gyvenančioms šeimoms, susikūrė daug smulkių ūkių. 2000 m. buvo 274 600 asmeninio ūkio naudotojų (Lietuvos agrarinės ekonomikos institutas, 2001).

Žemės grąžinimas buvusiems savininkams sudarė nevienodas individualaus ūkio kūrimo sąlygas ir į procesą įtraukė subjektus, skirtingai planuojančius žemės panaudojimą. Žemės ūkio ministerijos duomenimis, apie 35% žemės savininkų gyvena mieste. Jiems žemė nėra gamybos bei naudojimo objektas; restitucija jiems atliko socialinę rehabilitaciją. Tačiau egzistuoja žemės savininkų grupė, kuriems žemės restitucija suteikė galimybę įkurti šeimyninį ūkį. Dekolektyvizacijos metais šeimyniniai ūkiai tampa vyraujantia žemės gamybos forma ir kartu su asmeniniais ūkiais gamina net 81% visos žemės ūkio produkcijos. 2000 m. buvo 132 000 ūkininkų ūkių, tačiau tik 67 000 įsiregistravo ūkininko registre (Lietuvos agrarinės ekonomikos institutas, 2001). Vyrauja smulkūs ūkiai: net 86% visų ūkininkų ūkių yra mažesni nei dvidešimt hektarų. Dauguma šeimyninių ūkių yra ekonomiškai silpni ir negauna pakankamai pelno, kad galėtų modernizuoti ūkį. Pagal ES taikomą ekonominio ūkio pajėgumo įvertinimo rodiklį – ūkio ekonominio dydžio vieneta (EDV yra lygus 1200 eurų) – apie pusė ūkininkų ūkių patenka į mažų (iki 8 EDV) ūkių ekonominę grupę ir tik 5,3% įregistruotų ūkių – į didelių (daugiau kaip 40 EDV) ūkių grupę (Lietuvos agrarinės ekonomikos institutas, 2001).

Kadangi nėra išsamių statistikos duomenų (nuo 1999 m. statistikos departamentas neskelbia duomenų apie ūkininkų ūkius) sociologinė apklausa tampa vienintele gilesnės ūkininkų ūkių analizės priemone. Anketinė apklausa buvo atlikta trijų teritorinių etalonų 145 ūkininkų ūkiuose, kurie skiriasi socialinėmis ir ekonominėmis sąlygomis bei kaimo visuomenės raida. Remiantis apklausos rezultatais, pagal gamybos logiką galima išskirti tris ūkininkų ūkių grupes: prekinį ūkį, valstietiškus ūkius ir natūrinius ūkius. Gamybos logiką mes nustatėme pagal gamybos sistemą, ūkio plėtojimo trajektoriją nuo įsikūrimo pradžios ir ūkio plėtos planus.

Prekinių ūkių grupė (mažiausia – 18% visų respondentų) pasižymi santykinai dideliu rinkai pateiktu produkcijos kiekiu. Kaip ir daugelis Lietuvos ūkių, prekiniai ūkiai nėra specializuoti, tai yra plėtoja daugiašakį ūkį, tačiau jie turi vieną ar kelias gamybos šakas, kurių produkcija visų pirma skirta rinkai. Nuo įsikūrimo pradžios prekių ūkių savininkai jau daug investavo į ūkį: pirkė žemės ūkio techniką, statė gamybos pastatus bei plėtė ūkio plotą nuomodami ar

ba pirkdami žemę. Daugiau kaip du trečdaliai prekių ūkių ateityje planuoja dar didinti ūkio plotą bei investuoti į ūkį; naudodami pelną jie teikia pirmenybę investicijoms. Pagal gamybos sistemą, realizuotas investicijas ir norą plėstis ši grupė gali būti apibūdinta kaip dinamiška ir turinti galimybių sukurti modernų šeimyninį ūkį. Ūkininko socialinis ir kultūrinis kapitalas yra vienas veiksnių, lemiančių ūkio plėtos sėkmę. Prekių ūkių grupėje yra daugiausia buvusių žemės ūkio specialistų ir ūkių vadovų, taip pat ūkininkų, turinčių aukštąjį arba specialų vidurinį žemės ūkio išsilavinimą. Visi prekių ūkių savininkai yra kilę iš šeimų, kurios tarpukariu turėjo vidutinius arba stambius ūkius, ir net kas antra respondento šeima buvo išbuožinta ir deportuota. Galima teigti, kad prekių ūkių grupė, kuri per santykinai trumpą laiką jau padarė didelę ekonominę pažangą, sudaro naują kaimo elitą. Ji turi daugiausiai galimybių išlikti ir plėtotis Lietuvai įstojus į Europos Sąjungą.

Valstietiško tipo ūkiai sudaro trečdalį tirtų ūkių. Šie ūkiai pasižymi labai įvairia gaminama produkcija ir nedideliu produkcijos pardavimu rinkoje. Čia gamybos logiką nulemia visų pirma šeimos poreikiai maistui ir noras turėti papildomų pajamų realizuojant rinkoje perteklinę, šeimos nesunaudotą produkciją. Valstietiški ūkiai labai skiriasi ūkio dydžiu, apsirūpinimu technika ir investicijų lygiu, kuris gerokai mažesnis negu anksčiau nagrinėtos grupės. Nuo ūkio įsikūrimo pradžios tik nedaugelis padidino dirbamos žemės plotą. Šios grupės ūkininkų kuklūs ūkio plėtojimo planai dažniausiai apsiriboja tik smulkios technikos pirkimu. Nedidelis parduodamos produkcijos kiekis jiems nesuteikia pakankamai pajamų ūkio plėtrai. Valstietiško tipo ūkiuose nemažai ūkininkų turi papildomų pajamų arba yra pensininkai. Būdami mažai rentabilūs, valstietiški ūkiai sunkiai adaptuosis rinkoje.

Gausiausia grupė yra natūrinių ūkių. Pagrindinis ir vienintelis natūrinių ūkių gamybos tikslas yra patenkinti šeimos maisto poreikius. Natūriniai ūkiai – tai pagalbinių kolūkiečių ūkių tarybiniais metais tąsa. Asmeniniai trijų hektarų ūkiai yra gausiausi natūrinių ūkių grupėje, tačiau kas antras natūrinis ūkis turi daugiau kaip tris hektarus žemės, o kas trečias – daugiau kaip dešimt hektarų žemės. Dauguma natūrinių ūkių nuo įsikūrimo pradžios nepadidino savo ūkio ploto arba, priešingai, jį sumažino. Būdami prastai apsirūpinę žemės ūkio technika (kas antras ūkis neturi jokios žemės ūkio technikos), natūriniai ūkiai yra techniškai priklausomi nuo žemės ūkio bendrovių (jei pastarosios dar egzistuoja), kurios jiems teikia agroserviso paslaugas. Pripratę prie kolektyvinio darbo, minėtos grupės respondentai atvirai atmeta individualaus ūkininkavimo ir ūkio plėtojimo

planus. Išstumti iš rinkos ir užmiršti politinės valdžios, taip pat būdami ekonomiškai neperspektyvūs natūriniai ūkiai vaidina didelį socialinį vaidmenį, nes suteikia galimybę išgyventi labiausiai dėl dekolektyvizacijos nuskurdusioms kaimo šeimoms.

IŠVADOS

Dekoloktyvizacijos procesas dar nepasiekė savo galutinės fazės, tačiau visos tendencijos rodo, kad ateityje žemės ūkyje vyraus šeimyniniai ūkiai. Dalis dabar modernizuojamų šeimyninių ūkių pasinaudos Europos Bendrąja žemės ūkio politika Lietuvai įstojus į Europos Sąjungą. Tačiau daug smulkių ūkių, bedarbystė ir skurdas kaime reikalauja skubios kaimo plėtros politikos, siekiant diversifikuoti ekonominę veiklą kaimiškose teritorijose. Nors Europos Sąjunga ir teikia svarią paramą alternatyvios ekonominės veiklos plėtrai, galutiniai rezultatai priklausys nuo Lietuvos kaimo subjektų ir valdžios institucijų sugebėjimų tinkamai įgyvendinti šį projektą. Taip pat būtina pereiti prie platesnės kaimo sampratos, kad kaimas nebūtų traktuojamas tik kaip žemės ūkio produkcijos gamintojas, ir atsižvelgti į naujai susiformavusius ekonominius bei socialinius subjektus, kurie lemia kaimiškų teritorijų vystymąsi.

Gauta 2003 02 25
 Parengta 2003 03 15

Literatūra

Chavance B., Magnin E. (1996). L'émergence d'économie mixtes „dépendantes du chemin“ dans l'Europe centrale post-socialiste. Delorme R. (red). *A l'est, du nouveau: changement institutionnel et transformations économiques*. Paris: L'Harmattan.

Lietuvos agrarinės ekonomikos institutas (2001). *Respublikos rajonų žemės ūkio bendrovių 2000 m. metinių finansinių apyskaičių suvestinė* (duomenų bazė).

Lietuvos agrarinės ekonomikos institutas (2001). *Lietuvos žemės ūkis 2000: raida ir perspektyvos*. Vilnius: Baltijos kopija. Mačiulytė J. (2001). *Les mutations agraires dans l'espace lituanien*. Montpellier: Université Paul Valéry.

Mačiulytė J. (2001). Naujų ūkininkavimo formų kūrimasis Lietuvos kaime. *Gamtos bei visuomenės geografinis pažinimas ir krašto tvarkymas*. 95–102.

Mačiulytė J. (2002). L'agriculture en Lituanie. Dix ans de transition. *Le courrier des pays de l'Est*. 1025: 52–60.

Magnin E. (1999). *Les transformations économiques en Europe de l'Est depuis 1989*. Paris: Dunod.

Maurel M. C. (1994). *La transition post-collectiviste: mutations agraires en Europe centrale*. Paris: L'Harmattan.

Maurel M. C. (2001). La conversion structurelle de l'agriculture lituanienne. *Estonie, Lettonie, Lituanie: 10 ans d'indépendance recouvrée*. Paris: INALCO.

Statistikos departamentas (2001). *Lietuvos žemės ūkis 2000*. Vilnius: Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės.

Jurgita Mačiulytė

Vilnius University

DECOLLECTIVISATION PROCESS IN LITHUANIAN RURAL SPACE

S u m m a r y

Lithuania's return to independence endowed the decollectivization process with a strong symbolic significance, based on the will to revive the family agricultural model which prevailed between the two world wars. The agrarian reform policy intends to gain the conflicting aims: return land to their former owners, dividing collective assets among the members of collective farms and converting them into new partnerships, allocating plots to workers without land. New social forms of production appeared, and their extent is dependent on regional structural legacies.

Priedas. Žemės ūkio bendrovių juridinės bazės raida 1990–2002 metais			
Politinės valdžios jėgos	Prioritetinis žemės ūkio modelis	Teisiniai aktai	Socialinių santykių rutuliojimas žemės ūkio bendrovėse
1	2	3	4
„Sąjūdžio“ nariai (1990–1992)	Privatus ūkis	Žemės ūkio bendrovių turto privatizacijos įstatymas „Žemės ūkio bendrovių“ įstatymas Žemės ūkio bendrovių įstatymo pataisa	Turto privatizacija pajų pavidalu, kurių nominalinė vertė priklauso nuo dirbančiųjų bei dirbusių įmonėje išdirbtų metų skaičiaus. Žemės ūkio bendrovių kūrimo, funkcionavimo bei valdymo teisinė reglamentacija: – socialinio kapitalo formavimas įnešant privatizacijos pajus; – laisvas disponavimas įneštu turtu; – dalyvavimas valdant pagal principą „vienas narys – vienas balsas“. Teisė išeinantiems ūkininkauti atsiimti pajų materialinio bendrovės turto pavidalu.

Priedas (tęsinys)			
1	2	3	4
Lietuvos demokratinė darbo partija (1992–1996 10)	Žemės ūkio bendrovė arba kito juridinio tipo bendrija, valdoma buvusių kolektyvinių įmonių vadovų	Žemės ūkio bendrovių įstatymo pataisa	<p>Apribojimai išeinantiems ūkininkauti atsiimti pajų.</p> <p>Apribojimai bendrovės nariams laisvai disponuoti susigrąžinta žeme.</p> <p>Bendrovės vadovų kadencijos pratęsimas nuo dvejų iki ketverių metų.</p> <p>Naujų narių priėmimo apribojimai perkant arba paveldint pajų.</p> <p>Galimybė naudotis nauja valdymo sistema pagal pajaus dydį.</p>
Lietuvos konservatorių ir Krikščionių demokratų partijos (1996–2000 10)	Šeimyninis ūkis	Žemės ūkio bendrovių įstatymo pataisa	<p>Leidimas pajaus paveldėtojams tapti bendrovės nariais.</p> <p>Sugrįžimas prie senosios valdymo sistemos „vienas narys – vienas balsas“.</p> <p>Teisė atsiimti pajų pinigais; atsiskaitymas per metus.</p>
Socialliberalų ir Liberalų partijų koalicija	Stambus kapitalistinis ūkis	Naujas Žemės ūkio bendrovių įstatymas	<p>„Nario“ ir „pajininko“ sąvokų atskyrimas.</p> <p>Turto supirkimo apribojimai ne bendrovės nariams.</p>
Socialdemokratų partija			Dalyvavimas bendrovės valdyme pagal pajaus nominalinę vertę.